

ӘОЖ 821.512.154

**Ч. АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ЛИНГВИСТИКАЛЫК
ӨҢҮТТӨ ИЛИКТЕП-ҮЙРӨНҮҮ ЗАРЫЛДЫГЫ ЖӨНҮНДӨ
IMPORTANCE OF LINGUISTIC RESEARCH IN
CH. AITMATOV'S WORKS**

Кенже КЫДЫКБАЕВА*

Аннотация

XX кылымдын – жарымынан баштап бүгүнкү күндөргө чейинки кыргыз маданиятынын, асыресе, улуттук адабиятыбыздын өнүгүүсү Ч. Айтматовдун ысымы менен тыгыз байланышта. Макалада Ч. Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык планда иликтеп-үйрөнүүгө алынган айрым эмгектер, мындай изилдөөлөрдүн зарылдыгы жана каралууга тийиш болгон маселелердин алкагы тууралуу сөз болот.

Негизги сөздөр: Чыгарма, көркөм, тил, залкар, сөз, каражат, талант, өзгөчөлүк, маданият, көз караш, изилдөө.

Summary

The name, Cengiz Aytmatov is a strong reminder of the ties in the making of the Kyrgyz culture, especially national literature from the second half of the XX. Century up to the present day. The article discusses some scientific works, which study Ch. Aitmatov's writings from the angle of Linguistics. Also it claims about the necessity of such investigations. Besides, it discusses the problems to be investigated in future.

Key words: Work, artistic, word, language, outstanding, means, feature, culture, talent, opinion, research.

XX кылымдын – жарымынан баштап бүгүнкү күндөргө чейинки кыргыз маданиятынын, асыресе, улуттук адабиятыбыздын өнүгүүсү Ч.Айтматовдун ысымы менен тыгыз байланышта. Алакандай кыргыз жери менен аз сандуу, бирок көөнөрбөс тарыхы бар кыргыз элин, кыргыз адабиятын дүйнөлүк масштабга алып чыгып, тааныта алган залкар жазуучунун кайталангыс феномен катары кароого толук негиздер эчак эле пайда болгон. Белгилүү окумуштуу, айтматовтаануучу А.Акматалиевдин пикирине таянсак: «Айтматовдун феномени баарыдан мурда, анын көркөм дүйнөгө көз карашынын темасы-элдик салтка, “Манас” баштаган эн бай фольклорго азыктанып калганында жана ошону менен бирге бир эле убакта Батыш жана

* Доценттин милдетин аткаруучу, И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик университети, Бишкек-Кыргызстан.
associate Professor, I.Arabaev Kyrgyz State University, Bishkek-Kyrgyzstan.E-mail: kg.ady@mail.ru

Чыгыш элдеринин көркөм маданиятынын эң жакшы тажрыйбаларын ширелиштире билгенинде» [1, 6]. Ар кыл маданий жана адабий салттардын, тажрыйбалардын ширелишинен пайда болгон көркөм сөз туундуларынын ар биринде турмуштун тереңдиги менен көп кырдуулугу, тагдырдын татаалдыгы, өмүр менен өлүм, абийир менен абийирсиздик, кубаныч менен кайгы, сүйүү менен жек көрүү, ак менен кара, адамгерчилик менен кара өзгөйлүк сыяктуу түбөлүктүү проблемалар чагылдырылып, «Канткенде адам уулу Адам болот?» деген терең суроо коюлуп, анын ар кандай турмуш кырдаалдары менен адам тагдырларынын негизинде көркөм изилдөөгө алынган. Жазуучу жалпы адамзаттык түбөлүк проблемаларды өз алдынча жагымдуу түрдө жаңыча өңүттөн, жаңыча ракурстан чагылдырып-туюндуруп берет. Айтматовдун ар бир чыгармасы, мейли көп катмарлуу романдары болобу, мейли миң жылдык жүк көтөргөн повесттери болобу, чакан сюжетке терең мазмунду батырган маселелери же коомдун, жашоонун, адам баласынын актуалдуу көйгөйлөрүн козгогон публицистикалары болобу, сөздүн жардамы менен курулган өзүнчө чоң, татаал, көркөм чыгарма болуп саналат. Ч.Айтматовдун мындай дүйнөлөрдү жаратуудагы устаттыгынын, ишкердүүлүгүнүн эң башкы сыры-көркөм ойлонуу манерасынын жана аны кагаз бетине чагылдырып туюндура билүүсүнүн ар тараптуу, көп катмарлуу болушу. Арийне, сөз өкүлүнүн көркөм ойлонуу жөндөмү канчалык күчтүү, терең болбосун, ошол көркөм ойду тилдин жардамы менен туюндура билүү чеберчилиги ошончо күчтүү болсо, жакшы же мыкты чыгарма жаралбастыгы талашсыз. Мына ушул жагынан алганда, Ч.Айтматовдун чыгармаларынын эң башкы касиеттери алардын тили менен, башкача айтканда, тилдик каражаттардын тандалып алынышы, конкреттүү контекстке ылайык каражат-бирдиктин колдонулушу, ар бир сүйлөм, сөз, а түгүл, тыбыштын мааниси чыгарманын жалпы тулкусунда семантикалык, функционалдык, эстетикалык таасирге ээ болушу менен байланыштуу. Ошондой эле жазуучунун чыгармаларындагы пейзаждык, мейли портреттик ж.б. сүрөттөөлөрдө болсун, автордук баяндоодо каармандардын дүйнөсүн ачып бере алган өз ара баарлашуусунда, монологунда, китебинде болсун, улуттук колориттин ачык-айкын сезилип турушу, таасындык - таасирдүүлүк да, ириде, тил каражаттарынын ыктуу тандалып алынышы жана орундуу колдонулушу менен байланыштуу. Анткени көркөм чыгарманын биринчи элементи сөз (тил) экени жалпыга жакшы маалым.

Улуттук филологияда айтматовтаануу тармагы пайда болуп, өнүгүп, калыптануу жолуна түшүп калганы белгилүү. А.Акматалиев, К. Асаналиев, А. Садыков, Л. Үкүбаева сыяктуу илимпоздор баш болгон айтматовтануучулардын катары улам арбып, кеңейип, бара жатканын айта кетүүгө болот. Ч. Айтматовдун жалпы эле чыгармачылыгы, тигил же бул жанрдагы же тематикадагы чыгармалары, конкреттүү алынган чыгармалары боюнча иликтөөлөр жүргүзүлүп, илимий монография, диссертациялык изилдөөлөр – макалаларга чейин жазылып келүүдө. Ал гана эмес, бул тармак боюнча изилдөөлөр кыргыз филологиясынын алкагынан да чыгып, кайсы бир даражада түрк тилдеринде, жакынкы жана алыскы чет өлкөлөргө чейин жайылып баратат. Бирок белгилеп кете турган жагдай: мындай эмгектердин басымдуу көпчүлүгү адабият таануучу мүнөздө. Жазуучунун чыгармаларынын идеясы жана темасы, проблемаэтикалык сюжеттик-композициялык өзгөчөлүктөрү, каармандар дүйнөсүнүн көп түрдүү фольклордук элемент-мотивдердин көркөм-эстетикалык кызматы, автордун адабий эстетикалык жана философиялык көз караштары, адабият аралык байланыштар жана ушул сыяктуу адабият тануучулук аспектидеги маселелер иликтеп-талдоо предметин түзүп келүүдө. Көлөмдүү монография болсун, чакан макала болсун, бул багыттагы эмгектердин, изилдөөлөрдүн баасына шек келтирүүгө болбойт деп ойлойбуз. Биз ошол эле учурда кыргызды кыргыз кылып кармап турган улуу “Манас” боюнча бир кыйла эмгектердин бар экенине карабастан, дастан тууралуу ар тараптуу, терең системалуу, фундаменталдуу мүнөздөгү эмгек алиге жок экени сыяктуу эле Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы жана чыгармалары боюнча да ар тараптуу, системалуу мүнөздөгү фундаменталдуу эмгектин жарала электигин кабылдоо зарыл.

Тилекке каршы, Ч. Айтматовдун чыгармалары тилдик, лингвистикалык аспектилерге тиешелүү деңгээлде иликтеп-талдоого алына элек. Ырас, бул өңүт таптакыр эле көз жаздымда калды деп айтууга болбойт тигил же бул багыттагы лингвистикалык мисалдарда каралган же тилдик өңүткө аздыр көптүр кайрылып кеткен эмгектер бар. Окумуштуу Ж. Бакашованын “Ч. Айтматовдун повесттериндеги салыштыруулар менен метафора” аттуу монографиялык изилдөөсү өзүнүн мазмуну, мүнөзү боюнча жалпысынан, адабият тануучулук багытта болгону менен, анда көркөм сүрөттөө каражаттары болгон троптор, атап айтканда, салыштыруулар менен метафоралар жана алардын семантикалык-стилистикалык функционалдык өзгөчөлүктөрү

иликтөө предметин түзгөн. Автор көркөм формасыз чыгарманын мазмуну туюндурулбастыгын белгилеп, жазуучунун чыгармаларындагы форманын же тилдин өзгөчөлүгүнүн бир өңүтү болгон сүрөттөө-көркөм каражаттарды үйрөнүү маанилүү эки маселе менен байланыштуу экенин көрсөтөт: тилди көркөмдөп-сүрөттөчү жана баалап сүрөттө функцияларында кароо менен жана ал аркылуу көркөм мүнөздөрдү тереңирээк ачып, алардын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн түшүнүү менен байланыштуу. Бул болсо, өз кезегинде, көркөм адабияттын эң олуттуу маселеси болгон образдуулук жана стиль маселесине барып такаларын белгилейт [2, 4]. Ч. Айтматов бир сөзгө, сүрөттөө каражатына терең маани берип, күчтүү сезим, философиялык кенендик, терендик камтый билерин, сөздүн асылдыгын айкын сезип, аны жогорку чеберчиликте чоң ийкемдүүлүк жана билгичтик менен пайдалана билерин, ошонун натыйжасында кайталангыс айтматовдук кооздукка чулганган жекече стилди таап алганын [2, 8] жазуучунун кыргызча жазылган төрт повестиндеги (“Бетме-бет”, ”Жамила”, “Саманчынын жолу”, Биринчи мугалим”) салыштыруу менен метафоралардын семантикалык, функционалдык, классификациялык дифференциялык өзгөчөлүктөрүн талдоо аркылуу ачып берген. Изилдөөчүлөр А. Садыков менен Н. Садыковалардын “Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин стилдик өзгөчөлүктөрү” аттуу эмгеги да өзүнүн багыты, мүнөзү, иликтөө предмети жагынан Ж. Бакашованын эмгегине абдан үндөш. Тактап айтканда, эмгекте авторлор “Стиль – булмен” деген афоризмди багытоочу катары алышып, стиль ар бир жазуучуга тиешелүү өзгөчөлүк экенин, ал чыгарманын бардык тарабында, көркөм образ түзүүдөн тил чеберчилигине чейин байкаларын белгилешкен [3, 3]. Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы, анын ичинде стилдик белгилер тууралуу жазылып, бирок алар ар кайсы эмгектерде үзүл-кесил түрүндө жашап келе жатканын көрсөтүү менен, эмгектин максаты катары жазуучуга мүнөзү болгон стилдик белгилер, каражаттар тууралуу конкреттүү сөз кылууну алышкан. Мында да авторлор Айтматовдун жогорудагы кыргызча жазылган повесттерин объект катары алып, андагы портрет түзүү чеберчилиги, лиризмдик стиль түзүү каражаттары, салыштыруулар менен метафоралардын семантикалык-стилистикалык жана функционалдык, классификациялык мүнөздөмөлөрү сыяктуу маселелерге токтолушкан. Бул эмгекке Ж.Бакашованын эмгегиндей эле адабият тануучулук жана

лингвистикалык алкактагы маселелердин эриш – аркак каралышы мүнөздүү.

Профессор С.Өмүралиеванын “Текст. Семантика, структура” аттуу орфографиялык изилдөөсү Ч.Айтматовдун чыгармаларына таза лингвистикалык, тактап айтканда, тексттик лингвистиканын көз карашынан мамиле кылган эмгек болуп саналат. Анда тексттин семантикасы, тексттеги ички байланыштар, тексттин структуралык түзүлүшү, көркөм чыгармадагы кептин түзүлүшү сыяктуу теориялык маселелер жазуучунун айрым чыгармаларынын (“Гүлсарат”, ”Делбирим”, ”Жамила”, ”Бетме-бет”, “Биринчи мугалим”, “Манас атанын ак кар, көк музу”) презентациясы аркылуу ачылып берилген. Аталган маселелердин айрым аспектиери тилдик каражат, чыгармаларга байланыштуу болгондуктан, эмгекте тилдик жана кептик каражаттардын, лингвистикалык ыкмалардын ж.б. тандалып колдонулушу тууралуу да кеп козголгон [4]. Арийне, бул монографияны Ч. Айтматовдун чыгармаларынын түздөн-түз тилдик өңүттө иликтөөгө арналган эмгек катары мүнөздөөгө толук негиз жок, Анткени анын иликтөө аспектиси менен предметин башка маселелер түзөт.

Изилдөөчү К. Намырзаеванын “Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин морфологиялык стилистикасы (атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында)” аттуу изилдөөсү, байкалып тургандай, морфологиялык стилистика багытында болуп, жазуучунун көркөм сөз туундуларындагы зат, ат, сын, сан атоочторго тиешелүү морфологиялык, семантикалык, стилистикалык-функционалдык өңүттөгү маселелер талдоого алынган. Бул эмгекти Ч. Айтматовдун чыгармаларынын тилинин өзгөчөлүктөрүн таза лингвистикалык планда иликтөөгө арналган эмгек катары кароого болот [5].

Ал эми И. Сагынбековдун “Чыңгыз Айтматов тилинин сөздүгү” аттуу эмгеги (сөздүгү) лингвостатистикалык өңүттө аткарылган [6]. Автор жазуучу өзү кыргызча жазылган чыгармаларында: жогоруда белгиленип кеткен төрт повести жана “Ак жаан”, “Асма көпүрө”, ”Түнкү сугат”, Атадан калган туяк” аңгемелеринде колдонулган сөздөрдүн жана сөз формаларынын жыштык сөздүгүн түзгөн. Эмгектеги статистикалык маалыматтарды тар лингвостатистикалык максаттарда да, кеңири алкактагы лингвистикалык максаттарда да пайдаланууга болот.

Жогоруда талдоого алынган эмгектерден байкалгандай, Ч. Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык планда иликтөө,

талдоо, чынында эле, жетишерлик деңгээлде эмес. Көркөм чыгарманын тили түшүнүгүн салттуу нукта караган, тактап айтканда, салыштыруу жана метафора сыяктуу кеңири тараган көркөм сөз каражаттарынын алкагында гана кароо аракети орун алган эмгектер [2; 3] бар экенин көрдүк; Ч. Айтматовдун чыгармалары тексттик лингвистиканын жана морфологиялык стилистиканын айрым маселелери репрезентациялык материал катары алынган эмгектер тууралуу сөз болду [4; 5]; жазуучунун тилинин жыштык сөздүгү [6] боюнча кыскача маалымат берилди. Бирок алар тилдин көркөм сүрөттөө каражаттарын пайдалануудагы айтматовдук чеберчиликке, чыгармаларынын поэтикалык лингвопоэтикасы менен лингвостилистикасына, фоностилистикасына, текст каражаттарынын уюшулушунун башка дагы толуп жаткан маселелерине, чыгармаларынын тилдик түзүлүшүнүн лексикалык, морфологиялык, синтаксистик өзгөчөлүктөрүнүн лингвостатистикасына ж.б. байланыштуу маселелерди системалаштырып кароодогу алгачкы аракеттер болуп гана эсептелет. Бул багытта иликтеп-талдоодон алынган проблемалардын алкагы кыйла кеңири. Андай проблемалардын катарына төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот деп ойлойбуз (чыгармалар деген түшүнүк көркөм публицистикалык чыгармалар дегенди өз ичине камтыйт):

1. Чыгармалардагы көркөм сүрөттө каражаттары менен ыкмаларынын палитрасы. Салыштыруу менен троптордон башка көркөм туюндуруу каражаттар метонимия, синекдоха, парафраз жана башка кайталоолор, параллелизм, инверсия антиградация, анафора, эпифора, эллипсис, риторикалык суроо, риторикалык кайталоо сыяктуу стилистикалык ыкмалар семантика-стилистикалык жана функционалдык лингвопоэтикалык планда ар тараптуу иликтөөгө алынышы шарт;
2. Чыгармаларынын лексикалык өзгөчөлүктөрү же жалпы элдик тил бирдиктердин, лексиканын активдүү жана пассивдүү, чектелген катмарлар элементтеринин, фразеологизмдердин колдонулуш мүнөзү, лексика-семантикалык топтор;
3. Чыгармалардагы тилдик бирдиктердин семантикалык өзгөчөлүк (маанилик катмарлануулар жана жылышуулар, көп маанилүүлүк ж.б) подтемалык маани жана концептуалдык маани маселелери;

4. Чыгармаларындагы грамматикалык пландагы (морфологиялык синтаксистик) өзгөчөлүктөр;
5. Чыгармаларынын семантика-структуралык жана прагматика-структуралык өзгөчөлүктөрү;
6. Чыгармаларында тилдик каражат-бирдиктердин интеграцияланган байланыштуу маселелер;
7. Айтматовдун чыгармаларынын тили тууралуу кеп болгондо арбын талаш-тартыштардын жаралышына негиз болгон “Ч. Айтматовдун тилиби же котормо тилиби” суроосуна байланыштуу жагдайлар, чыгармалардын кыргызчага которулган жазуучунун өзүнүн жеке стили менен тили жана котормочулардын стили тилинин карым-катышы маселелери;
8. Чыгармаларындагы дүйнөнүн тилдик картинасы, кыргыз тилиндеги концептер жана концептосфералардын чагылдырылышы;
9. Чыгармалардагы менталдык пропозиция, этнолингвистикалык лингвомаданий аспектилер;
10. Чыгармалардагы паремиялардын семантикалык-функционалдык көркөм-эстетикалык мааниси ж.б.

Аталган маселелердин колго алынышы, башкача айтканда, Ч. Айтматовдун чыгармаларын лингвистикалык полипарадигмалык планда, айрыкча, когнитивдик-коммуникативдик аспектилерде ар тараптуу системалуу иликтеп-талдоого анын нагыз көркөм сөз өнөрүнүн залкар өкүлү экенин илимий өңүттө аныктап-далилдеп алуу үчүн олуттуу кызмат кылат деп эсептейбиз.

АДАБИЯТТАР

1. *Кыргыз адабиятынын тарыхы*, 7 том. -Бишкек, 2002.
2. Бакашова Ж. *Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы салыштыруу менен метафора*. - Бишкек, 1997.
3. Садыков А., Садыкова Н. *Чыңгыз Айтматовдун повестинин стилдик өзгөчөлүктөрү*. -Бишкек, 2002.
4. Өмүралиева С. *Текст. Семантика, структура*. -Бишкек, 2002.
5. Нармырзаева К. *Ч.Айтматовдун чыгармаларынын тилин морфологиялык стилистикасы* (атооч сөз түркүмдөрүнүн материалында): фил. ил. канд. дисс. – Ош.
6. Сагынбеков И. *Чыңгыз Айтматов тилин сөздүгү*. -Бишкек, 2012.